

УДК 811.161.2'38

ОЛЕНА ГОРІЗДРА

(Полтава)

ВТОРИННІ ТЕРМІНИ-ЮКСТАПОЗИТИ В ЛЕКСИЦІ БІОЛОГІЧНОЇ ГАЛУЗИ

Ключові слова: вторинна номінація, термін-юкстапозит, апозитивне словосполучення, прикладка.

В останні роки відбувається бурхливий розвиток науки й техніки, що зумовлює появу термінологічної лексики. Терміносистеми поповнюються за рахунок різних словотвірних засобів, серед яких особливе місце належить метафорі. Вторинну номінацію в термінології вітчизняні й зарубіжні лінгвісти досліджували в різних аспектах: з'ясовували природу метафори й метонімії як основних типів вторинного перенесення (Л. Алексієнко, В. Вовк, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк), зосереджували увагу на когнітивних аспектах цього явища (О. Бистрова, О. Вербицька, Д. Міллер), аналізували структурні різновиди і граматичну специфіку вторинних термінів як одиниць спеціальної лексики (Л. Костенко, Т. Гончарова, О. Чуєшкова). Проте ці дослідження не подають повної характеристики явищ вторинної номінації в мові біологічної науки, яка є однією з найдавніших і найдиференційованіших галузей природознавства, що перебуває на перетині багатьох наук та розгалужується на низку власних субтерміносистем.

Актуальність теми пропонованої праці зумовлена тим, що дослідження сутнісних характеристик вторинної номінації як чинника утворення спеціальної лексики є одним з аспектів глобальної проблеми сучасної лінгвоукраїністики – проблеми закономірностей формування термінології української мови. У зв'язку з цим надзвичайно важлива роль належить вивченню біологічних термінів, утворених унаслідок процесів метафоризації та метонімізації загальноживаної лексики, які ще не були об'єктом комплексного спеціального дослідження, як і саме явище вторинної номінації в системі біологічної термінології.

Мета статті – виявити основні механізми та принципи появи вторинних біологічних термінів-юкстапозитів. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких основних завдань: з'ясувати особливості та визначити місце юкстапозитів у сучасній українській мові; дослідити особливості вторинних іменників-юкстапозитів у біологічній термінології української мови.

У роботі використано такі методи дослідження: описовий, на підставі якого узагальнено спостереження над зібраним фактичним матеріалом та здійснено аналіз українських біологічних термінів, що виникли внаслідок вторинної номінації. Для розмежування іменників-юкстапозитів та апозитивних словосполучень застосовано метод трансформації, за яким прикладку в апозитивному словосполученні замінено прикметником чи дієприкметником.

Українські складні біологічні терміни (юкстапозити) – це лексичні одиниці, утворені поєднанням окремих слів для називання складних понять. Незалежно від того, зі скількох слів складаються юкстапозити, вони виражають одне зна-

чення і становлять одну лексему. Українські мовознавці, аналізуючи галузеві терміносистеми, здебільшого до юкстапозитів зараховують усі терміни, утворені дефісним написанням двох іменників. Так, Н. Клименко визначає юкстапозицію як «складання кількох оформлених слів або форм слів, для яких характерне поєднання двох чи більше компонентів без сполучних голосних» [3, с. 3]. Л. Вакарюк пише, що юкстапозити утворені на ґрунті словосполучень прикладкового типу, тому й виражають одне поняття (*лікар-педіатр, хліб-сіль*). Складні деривати, на її думку, можуть утворюватися на основі тих слів, що виступають родовими назвами (**токар**: *токар-оператор, токар-карусельник, токар-швидкісник, токар-універсал*) [2, с. 157].

Дехто з мовознавців вважає, що мовні одиниці прикладкової моделі не можуть бути пов'язані зі словотвором і бути кваліфіковані як терміни-юкстапозити. С. Овсейчик, зокрема, зазначила, що термінів-юкстапозитів в екологічній термінології засвідчено порівняно небагато (*бета-випромінювання, гамма-таксонімія, гель-фільтрація*). Причому до юкстапозитів вона відносить лише ті конструкції, в яких неможливо виокремити стрижневий компонент та прикладку і один із компонентів яких не відмінюється (*брутто-прукція, грам-атом, коліінфекція*). Екологічні терміни, побудовані за моделлю прикладки, обидва компоненти яких відмінюються і в яких можна виокремити стрижневий компонент та елемент-прикладку, дослідниця визначає як терміни-словосполучення (*видіндикатор, організм-піонер, ставки-відстійники*) [4, с. 10–11].

О. Приймак звернула увагу на ту особливість, що юкстапозити в українській кулінарній термінології представлені лише кальками й запозиченнями іншомовних утворень (*беф-строганов, креп-сюзетт*), походження яких з'ясовують тільки через установлення способу їхньої деривації в мові-першоджерелі [5, с. 9–10]. І. Процик, обстеживши національні фізичні терміни, констатувала, що способом словоскладання утворена невелика кількість термінів. Дослідниця виокремлює три структурні різновиди термінів: деривати із двох чужомовних слів (*вольт-кульон, грам-атом, грам-еквівалент, грам-кальорія, кілограм-маса*), терміни із двох українських слів (*дріт-злучник, мах-одиниця, дріт-держак*), гібридні терміни, утворені з національного і запозиченого слова (*грам-сила, канал-проміння, проміння-альфа, проміння-бета*) [6, с. 55].

На думку Л. Азарової, компоненти іменника-юкстапозита сприймають або як рівноправні щодо значень – коли іменник утворюється сполученням сурядного характеру, що поєднує у собі як антонімічні, так і синонімічні відношення (*південь-північ, ввіз-вивіз, розтяг-стиск*), або ж сприймають як нерівноправні – коли логікозалежні й синтаксичні відношення між ними послаблені. За цієї умови, зазначає вона, іменники-юкстапозити утворені за моделлю апозитивного типу, що виражається через конкретизацію одного компонента другим (*лікар-еколог, лікар-терапевт*), або у вигляді взаємної конкретизації компонентів (*інженер-технолог, штукатур-муляр*). Такі логіко-синтаксичні відношення мають місце в разі взаємної конкретизації компонентів: *грам-молекула, ват-година, матриця-функція* [1, с. 126].

Розмежовуючи іменники-юкстапозити та схожі на них за формою апозитив-

ні словосполучення, дослідники використовують метод трансформації, за яким прикладку в апозитивному словосполученні можна замінити прикметником чи дієприкметником: *красуня-дівчина* – *красива дівчина*, або ж прикладку можна перетворити в порівняльний зворот: *зима-чарівниця* – *зима ніби чарівниця*. Іменники-юкстапозити не допускають такої трансформації. «Будучи лексично й граматично членованою одиницею, – наголошує Л. Азарова, – апозитивне словосполучення становить два члени речення (або три, якщо воно трикомпонентне), при цьому прикладка завжди виступає у функції означення» [1, с. 128]. Крім того, апозитивне словосполучення можна перетворити у складнопідрядне речення: *до кімнати зайшла дівчина-санітарка (дівчина, яка була санітаркою)*. Іменник-юкстапозит не припускає синтаксичного членування, виступає одним членом речення. У словосполученнях із прикладкою порядок розташування компонентів вільний (можлива й зміна порядку компонентів). Натомість у іменниках-юкстапозитах порядок компонентів фіксований, його змінити неможливо, наприклад: *бджола-тесляр, краб-павук, енот-полоскун, будиночок-черепашка*. Л. Азарова звертає увагу на те, що апозитивні словосполучення у словниках не подають, бо «вони становлять одиниці синтаксичного рівня, продукт індивідуальної мовленнєвої творчості» [1, с. 128]. Іменники-юкстапозити фіксують у словниках сучасної української мови внаслідок розвитку галузевих терміносистем. Пор.: *інфузорія-туфелька, інфузорія-трубач, краб-привид, фікус-удав, гриб-квітка, гриб-паразит, дерево-карлик, джміль-зозуля, дзьоб-долото, дзьоб-пінцет, змія-змієлов, змія-куроїд, колібрі-джміль, колібрі-кокетка, краб-привид, лебідь-кликун, лебідь-шипун, льон-довгунець, льон-кудряш, метелик-осовидка, муха-бджоловидка, муха-зеленушка, мухоловка-білошийка, огірок-пирскач, павук-хрестовик, павук-птахоїд, птах-ліра, птах-носоріг, рак-самітник, рис-гігант, тюлень-монах, тюлень-крабоїд* тощо.

У деяких випадках співвіднесеність одиниць із іменником-юкстапозитом мовознавці встановлюють за аналогією до однорідних складових іменників, що мають лексикографічну закріпленість і входять до складу однорідної лексичної кореляції. Однорідну кореляцію розуміють як «зв'язок певних частин складних слів, що мають у семантиці один спільний для групи компонент, який вказує на відношення кожного окремого поняття з поняттями певного типу» [1, с. 129]. Проте такі одиниці розрізняють іншим компонентом, що виражає видову відмінність серед понять одного роду. За приклад може слугувати один із рядів однорідної лексичної кореляції: іменник-юкстапозит **риба-їжак** означає «риба ряду голкочеревцеподібних»; другий компонент *їжак* шляхом метафоричної конкретизації (*тіло при небезпеці утворює кулю, вкриту гострими шипами*) дає змогу розпізнавати цей вид риб серед інших, наприклад: *риба-ікроїд, риба-зебра, риба-місяць, риба-насос, риба-нитка, риба-парусник, риба-птах, риба-ремінь, риба-санітар, риба-свічка, риба-собака, риба-сузір'я, риба-флейта, риба-голка, риба-меч, риба-метелик*.

Іменник-юкстапозит **жук-водолюб** означає «комаху ряду твердокрилих». Другий компонент лексеми водолюб шляхом метафоричної конкретизації (*мешкає на водяних рослинах*) уможливорює розрізнення цього виду комах із-поміж

інших, наприклад: *жук-гробарик, жук-карапузик, жук-носоріг, жук-плавунець, жук-стрибун, жук-олень*.

Іменник-юкстапозит **жаба-бик** позначає «невелику безхвосту земноводну тварину, задні кінцівки якої довші, ніж передні, і пристосовані до стрибання». Другий компонент лексеми бик шляхом метонімічної конкретизації (*жаба має гучний голос, що нагадує ревіння бика*) дає змогу виокремити цей вид жаб серед інших, наприклад: *жаба-штукатур, жаба-карлик, жаба-рогатка, жаба-деревозаз*.

На думку дослідників, при семантичному розчленуванні іменників-юкстапозитів на окремі компоненти, що можливе тільки в процесі семантичного аналізу, кожний другий компонент виявляється однорідним (за семантикою відношення до інших компонентів – слів цього семантичного ряду). Л. Азарова робить висновок, що за лінгвістично трансформаційним методом аналізу ці компоненти можна вважати провідною моделлю речення з однорідними членами [1, с. 129]. Пор.: *хвіст-ковдра, хвіст-кермо, хвіст-комора, хвіст-парашут* (хвіст може бути ковдрою, кермом, коморою, парашутом).

Отже, іменники-юкстапозити є постійним номінативним знаком, позначені цілісністю значення і відтворюваністю; лексичне значення іменника-юкстапозита більшою чи меншою мірою ідіоматичне; іменникам-юкстапозитам властива цільнооформленість. Наукова новизна праці полягає в тому, що в ній уперше в українському термінознавстві цілісно досліджено процеси вторинної номінації в біологічній термінології, а саме: з'ясовано й проаналізовано продуктивність юкстапозиції в українській біологічній термінології, що є свідченням її національної специфіки. Теоретичне значення статті полягає в розробленні актуальних проблем вторинної номінації як чинника творення й розбудови біологічної термінології української мови. Практичне значення роботи: отримані результати будуть корисними для подальшого розвитку теорії українського термінознавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. Є. Складні слова в українській мові : структура, семантика, концепція «золотої» пропорції / Л. Є. Азарова. – Вінниця : Вид-во Вінницьк. пед. ун-ту, 2000. – 222 с.
2. Вакарюк Л. О. Українська мова. Морфеміка і словотвір / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2004. – 184 с.
3. Клименко Н. Ф. Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові / Н. Ф. Клименко. – К. : Наук. думка, 1984. – 251 с.
4. Овсейчик С. В. Формування української екологічної термінології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / С. В. Овсейчик. – К., 2006. – 23 с.
5. Приймак О. О. Відономастичний словотвір у сфері термінології та номенклатури (на матеріалі кулінарної лексики) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. О. Приймак. – Харків, 2002. – 15 с.
6. Процик І. Р. Національні фізичні терміни, утворені осново- та словоскладанням (на матеріалі спеціальних наукових видань другої половини ХІХ – першої половини ХХ століття) / І. Р. Процик // Вісник : Проблеми української термінології / Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2005. – № 538. – С. 52–56.

ЕЛЕНА ГОРИЗДРА

ВТОРИЧНЫЕ ТЕРМИНЫ-ЮКСТАПОЗИТЫ В ЛЕКСИКЕ БИОЛОГИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

В статье рассмотрены термины-юкстапозиты в лексике биологической отрасли. Разграничение существительных-юкстапозитов и аппозитивных словосочетаний осуществлено с помощью метода трансформации, по которому приложение в аппозитивном словосочетании заменено прилагательным или причастием.

Ключевые слова: вторичная номинация, термин-юкстапозит, аппозитивное словосочетание, приложение.

OLENA HORIZDRA

SECONDARY JUXTAPOSITION TERMS IN VOCABULARY OF THE BIOLOGICAL AREA

The article deals with juxtaposition terms in vocabulary of the biological area. Differentiation of juxtaposition nouns and appositional word-combinations is completed using the method of transformation, according to which, an apposition is replaced with an adjective or participle.

Key words: secondary naming, juxtaposition nouns, appositional word-combination, apposition.

Одержано 20.03.2014 р.